



*Aufzeichnungen über den Feind. Armando, Deutschland und der
Niederländische Erinnerungsdiskurs.*

B. Bendieck

Samenvatting

Aantekeningen over de vijand

Armando, Duitsland en de Nederlandse herinneringsdiscours

Armando's kunst polariseert. De kunstenaar (*1929) is thuis in talrijke disciplines en hij is, zoals hij zelf zegt, altijd op zoek naar alles wat zich bevindt tussen het »weten en het begrijpen«. Hiermee beschrijft hij de grenszone die de ander, de vreemdeling, of, in Armando's woorden, de »Feind«, van het eigene scheidt. Deze vijand is aanvankelijk nauw verbonden met Duitsland en de Duitser. Maar Armando's onderzoek van de ander verandert de manier van kijken naar het eigene en steeds opnieuw belicht de kunstenaar in zijn werken wederzijdse afbakeningen van grenzen. Zijn biografie verklaart de fascinatie voor antropologische tegenstellingen. Toen hij een kleine jongen was, woonde hij vlak bij het »Polizeiliche Durchgangslager Amersfoort«. Het kamp trok hem tegelijkertijd aan en het stootte hem af. De vreemdeling, de ander, bevond zich toen in de vijandige Duitser. Door die ander, die vreemdeling, aan het woord te laten, benadert Armando hem in zijn kunst; met zijn aantekeningen over opmerkingen van vijandige stemmen doorbreekt hij een taboe. Zijn literaire werk roept in Nederland in het begin dan ook gemengde reacties op. Pas langzamerhand komt er verandering in deze houding. Lezers beginnen zich uitdrukkelijk met »de ander« bezig te houden en dat leidt tot een kritische zelfanalyse. Vanuit het huidige perspectief zou men Armando – juist vanwege zijn bruuskerende kunst – als een bemiddelaar (»Mittler«) kunnen zien, hoewel hij zelf deze rol niet gekozen heeft; zijn aanpak lijkt immers niet te zijn ingegeven door intenties.

Dit onderzoek laat aan de hand van drie prozateksten van Armando zien met welke artistieke strategieën het de kunstenaar gelukt is om een bijdrage te leveren aan de reflectie over zelfbeeld en beeld van de ander. Het blijkt dat Armando in de gekozen teksten via een ongebruikelijke route zijn doel bereikt. Door middel van getuigenissen van vrijwillige Nederlandse SS'ers en de Duitse vijand – dat wil zeggen: door de directe confrontatie met de ander, met de »Feind« – bewerkstelligt hij onbehagen bij de lezer, die moet nadenken over zichzelf en over zijn stilzwijgend aanvaarde herinnerings- en waarnemingspatronen. Op die manier lukte het Armando de categorieën van vreemdeling en het eigen ik uit hun voegen te trekken. Deze strategie is met name zichtbaar in de publicaties *De SS'ers* (1967), *Aantekeningen over de vijand* (1981), *Uit Berlijn* (1982), *Machthebbers. Verslagen uit Berlijn en Toscane* (1983) en *Krijgsgewoel* (1986). De biografie van de kunstenaar komt daarbij steeds weer als rode draad tevoorschijn.

Uitgangspunt van deze studie is de stelling dat literatuur in hoge mate bepalend is voor het culturele zelfbesef. De »Verstörungspotentiale« in Armando's teksten die betrekking hebben op het Nederlandse herinneringslandschap en het daarin geschetste zelfbeeld en

Duitslandbeeld zijn een dankbaar object voor deze stelling. Methodisch uitgangspunt voor de benadering van de teksten zijn de theorieën over het collectief geheugen van Aleida en Jan Assmann en van Astrid Erll.

Alle geanalyseerde teksten laten zien dat Armando op artistieke wijze verschillende stemmen presenteert die hij door het gebrek aan enig commentaar een authentiek aandoende en antinarratieve lading geeft. Daardoor is hij in staat de onderhuidse verbindingen tussen de posities van overwinnaars en verliezers, omstanders, daders, slachtoffers en verzetsmensen bloot te leggen. Het lukt Armando om het brede spectrum van het verleden in zijn tegenstrijdige diversiteit zichtbaar te maken. Hij trekt, zonder te (ver-)oordelen, het principe van nationaal geheugen in twijfel. Dit verbreedt niet alleen de kijk op het eigen verleden, maar ook op het verleden van de vijand, in dit geval de Duitsers.

Uit de toenmalige reacties op de hier onderzochte teksten blijkt dat het herinneringsdiscours en het zelfbeeld van Nederland tussen de jaren 60 en de jaren 80 aanzienlijk veranderd zijn. De recensies van *De SS'ers* laten bijvoorbeeld zien dat de Nederlandse samenleving eind jaren 60 nog niet in staat was met een genuanceerd dader-slachtoffer-narratief om te gaan. De buitengewoon positieve reacties op Armando's publicaties uit de jaren 80 bewijzen daarentegen dat men veel meer openstond voor nuancering van het overgeleverde zwart-wit-verhaal.

De analyse van de teksten toont aan dat Armando het verleden telkens in een ander licht plaatst. Doordat hij de geschiedenis door de verklaringen van getuigen personaliseert, lijkt deze authentiek te zijn. Hij confronteert de verwrongen voorstellingen van het verleden met ›Gegenerinnerungen‹. Op die manier scheidt hij een hybride herinneringslandschap, een herinneringslandschap waarin generaliseren en moraliseren een fundamenteel probleem zijn. Armando's provocatie leidt zo tot een verruiming van het herinneringskader en tegelijkertijd tot een meerstemmigheid van het nationale geheugen. Armando, die zichzelf al vroeg als buitenstaander en stoorzender binnen de Nederlandse kunst- en literatuurscene positioneerde, neemt zijn lezers mee naar het ruim tussen weten en begrijpen. Dit gebied is gekenmerkt door onduidelijkheid. Dat stelt de lezer in staat om de vreemdeling, de ander, de ›Feind‹ in zichzelf te zien én omgekeerd: zichzelf te herkennen in de ander.